

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

લેખાંક-૧૨

સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનું એક કાવ્ય : પ્રાચીન શૃંગાર અને મધ્યકાલીન પ્રેમભક્તિથી અલગ એવા સમકાલીન 'લવ'ની કવિતા.

આજે 'પરબ'માં જે કવિતાની વાત કરવી છે, એની વાત ખરેખર તો શરૂ થઈ હતી પેરિસમાં ને તે પણ ૨૦૦૮માં. ઘરથી આઘે આઘે જઈને ઘર અંગે કરેલી કેટલીક વાતો કદાચ ઘરમાં રહીને શરૂ થઈ શકતી નથી. ઈથાકામાં જ આજીવન રહેનારની ઓડિસી ગાથા, હોમર હોય તોય ગાઈ ન શકાય; અયોધ્યામાં જ રાજ ચલાવનારનું રામાયણ વાલ્મીકિ હોય તોય ન રચાય. આપણી વાત આપણી રીતે કરવા માટે બીજાઓની વાત બીજે સ્થાનકોએ જઈને નવેસરથી સાંભળવી પડે. એ જ હિસાબે, ક્યારેક આપણી વાત, આપણાથી અલગ રીતે વિચારતા કોઈક સ્વજન સાથે ક્યાં બીજે જઈને કરવાની મજા પણ માણવા જેવી છે ! – વરસો પહેલાં સુનીલ (ગંગોપાધ્યાય) સાથે મારે એવી એક વાત થઈ એની મજા કંઈ ઓર હતી, ને આજે તમારી સાથે એ શેર કરું.

બંગાળી ભાષાના એ અનોખા કવિની સંમોહક કવિતાનાય એક સવિશેષ સૂરની વાત. એમની કોઈક એક 'નીરા'ના લવની વાત. એમની એવી કવિતામાંયે વિલક્ષણ લાગે એવો એમનો એક વિલક્ષણ સ્વર મને પહેલી વાર સાંભળવા મળ્યો, સ્યેન (Seine) નદીના એક પુલ પર, પેરિસમાં. ત્યાં એ બંગાળી કવિ અને મલયાલમ, હિંદી, મરાઠીના થોડાક ઉત્તમ કવિઓ સાથે ટહેલતે ટહેલતે થયેલી સહજ અને સ્મરણીય વાતોની સિફ્ટની જોકે સરસ વાગતી હતી – પણ એમાં એક અનપેક્ષ શ્રુતિ ગુંજી ઊઠી, સહસા ! એ શ્રુતિ તે પ્રેમ, લવ, તેય 'યંગ લવ' વિશે સુનીલે કહેલી એક વાત.

એ વાતના આધાર સમું એમનું એક કાવ્યગુચ્છ તે એમનાં નીરા કાવ્યો. એમાંનું એક કાવ્ય આજે નજીકથી જોઈએ.

*

જુદી જુદી ભારતીય ભાષાના થોડાક કવિઓ નિરાંતે, પબ્લિસિટી કે પોલિટિક્સ વગર ભેગા થાય એવી જગ્યાઓ ભારતમાં જોઈએ એટલી હજી નથી બની. જે છે એમાંની કેટલીક મારા ત્યાં ગયા-જોવામાં આવી છે. પ્રભાકર પાધ્યે, એ. બી. શાહ અને સદાનંદ ભટ્ટકલનું પૂનામાં ૧૯૬૦ના દાયકાનું 'સેન્ટર ફોર ઈન્ડિયન પોએટ્રી', અશોક

વાજપેયીએ ૧૯૭૦ના દશકમાં જીવંત જીવંત કરી મૂકેલું ભોપાલનું ‘ભારત ભવન’, કલકત્તાની જાદવપુર યુનિવર્સિટીનો અમીય દેવ અને માનવેન્દ્ર બંદોપાધ્યાયે કેળવેલો તુલનાત્મક સાહિત્યનો વિભાગ, અનંતમૂર્તિની પહેલ પછી પળોટાયેલી, અને હાલ શ્રીનિવાસ રાવના કુશળ અને સમર્પિત સચિવકાર્યમાં વિકસેલી દિલ્લીની સાહિત્ય અકાદેમી. આવાં સ્થાનકો ઘડાતાં-તૂટતાં-ટકતાં આવે છે. પણ પેરિસના ખુશનુમા અને સંવેદનપટુ વાતાવરણમાં જે સંભળાયું, આજથી એક દશક પહેલાં, એનો ‘સા’ જુદે જ સ્તરે શરૂ થયો હતો. આજેય એ મનમાં ગુંજે છે. સ્નેહનો, કિશોરસ્નેહનો એ કાવ્યસ્વર એ નગરમાં એ નદીની નિકટમાં સંભળાયો તે સંભળાયો.

એક દશક પહેલાં, ૨૦૦૮માં, સ્યેન નદીના શિલ્પસભર પુલો પર આમતેમ ટહેલતાં સુનીલ ગંગોપાધ્યાયે એમના મદીલા અવાજમાં કહ્યું હતું : ‘શીતાંશુ ! આખી ઈન્ડિયન પોએટ્રીની પોરોમ્પોરામાં જો ખરી લવ પોએમ્સ લખી હોય તો મેં, ‘નીરા’ને ઉદ્દેશીને ! પોઠી છે આપે ?’ – પોઠી હતી, અલબત્ત, જાગ્રત રહીને. પણ મને લાગ્યું નહોતું કે ભારતીય કવિતાની સુદીર્ઘ પરંપરામાં એ પહેલી પ્રેમકવિતા હતી. એટલે સ્વસ્થતા જાળવતાં મેં એમનું ધ્યાન થોડી સદીઓ પૂર્વે લખાયેલા ‘ગીતગોવિંદ’ તરફ દોર્યું હતું. ‘બંગાળીઓને ‘પરદેશીઓ’ની કવિતા અંગે ઝાઝી જાણ ન હોય, એટલે તમને નરસિંહ, મીરાં કે દયારામની કવિતાની ખબર ન હોય એ સમજું છું, દૂરના કાલિદાસનેય ભલે કોરાણે મૂકો, પણ જયદેવ તો તમારા બંગાળના સાખપડોશી, એનેય નજરઅંદાજ કરો ?’ – એ મતલબનો ઠપકો એમને મેં આપ્યો હતો. એના જવાબમાં, અમારી એ નાનકડી પણ બહુભાષી ભારતીય કવિમંડળીને આખીને પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી મૂકતી વાતો ‘શુનીલદા’એ એ આખી સ્યેન ભરીને કરી હતી, એમાંની થોડીક આજે આ ‘પરબ’-ની મટુકીમાં ભરવા કરું ! સુનીલનાં ‘નીરા’ કાવ્યો કયા અર્થમાં અને કઈ રીતે ભારતીય કાવ્યપરંપરામાં એક નવું પ્રસ્થાન કરનારાં કાવ્યો ગણાય, એની વાત. થોડીક ત્યારે થયેલી, થોડીક આજે ઉમેરી છે.

એ વાત, એક રીતે, ત્રણ પાડોશીઓની છે : સેક્સ કે જાતીયતા અંગેની સૂગ (કહેતાં લત), એ પહેલો પાડોશી. સેલિબ્રેશન ઓફ ધ બોડી એટલે કે દેહોત્સવ, એ બીજો. અને ત્રીજો પાડોશી તે લવ, પ્રેમ. એ ત્રણના આન્તર સંબંધોની અને ત્રણે વચ્ચેના તફાવતોની ચર્ચા હતી. મરમીલા મલયાલી કવિ કે. સચ્ચિદાનંદન, હિંદીના ઉદયન વાજપેયી, મરાઠીના દિલીપ ચિત્રે સાથે હતા, એવું સ્મરણ છે. સેક્સ અંગે વિક્ટોરિયન ઈન્ડિયામાં સૂગ હતી (અને ગુપ્તપણે એની લત પણ લાગી હતી !). પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય કવિતા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગીત અને કામમીમાંસામાં દેહોત્સવની કલા ખીલી હતી. એટલે સુધી સહુ સહમત હતા. પણ, સુનીલ ગંગોપાધ્યાય તોફાની સ્મિત સાથે કહેતા કે સાચી ‘લવ પોએમ્સ’ લખાઈ, એ તો એમની જ ! એટલે પછી થાય શું ? સ્યેન નદીને કાંઠે રચાયું અમારું નાનકડું ‘ઝારાનું મયદાને જંગ !’ – અલબત્ત મૈત્રીપૂર્ણ. સવાલ હતો : શું સમકાલીન ભારતીય કવિતાની પોતાના એક પહેલ રૂપે, એના નવપ્રસ્થાન અને ભારતીય કવિતાની પરંપરાને એણે કરેલા અર્પણ રૂપે સુનીલ કહે છે એવી નવી, ભારતીય ‘બોયિશ લવ’ની આ ‘લવ પોએટ્રી’ને ગણાવી શકાય ? કે પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2019

‘ન તુ અપૂર્વમ્ કિંચિત્ ? – એ પ્રશ્નોમાંથી ઉદ્ભવે છે આપણી સામેની આસ્વાદમૂલક કાવ્યમીમાંસાની એક રસીલી સમસ્યા.

*

જીવનના એક તબક્કે, જ્યારે જાતીયતાનો ઉદય હજી થયો-ન-થયો હોય, થવા કરતો હોય, એવા તબક્કે, દેહ અને હૃદયના તારોડિયામાં, કાયાના અને મનના વહેલે પરોઢિયે જે પ્રથમ પ્રેમનો પાગલ મૂંઝારો હોય છે, એની કવિતા જો ભારતીય સાહિત્યમાં લખાઈ હોય તો સહુ પહેલી એમની ‘નીરા’ અંગેનાં કાવ્યોમાં, એમ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય કહે તે કોઈ યશાકાંક્ષાએ નહીં. કવિતા અને સંસ્કૃતિને સમજવાની એક મથામણ રૂપે એમણે એમ કહ્યું હોય. ‘નીરા’ નામની કિશોરીનું અને એના કિશોર મિત્રનું મિથ એ કાવ્યોમાં સુનીલે સરજી આપ્યું. નીરા વિશેનાં એ કાવ્યોનું બંગાળી વાચકોને ઘેલું લાગ્યું. જેમ ગુજરાતમાં એક વખતે સહુ યુવકો પોતાને સરસ્વતીચંદ્ર (કે કાક ભટ્ટ) અને સહુ યુવતીઓ પોતાને કુમુદ (કે કુસુમ, કે મંજરી) સમજતાં, એમ બંગાળમાં જીવનાનંદ દાસની યુવતી ‘બોનોલતા શેન’ પછી આ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની કિશોરી ‘નીરા’ એક પુરાકલ્પનવત્ બની ગયાં. નીરા કિશોરી છે, યુવતી નહીં.

સુનીલનાં આ કાવ્યો પૂર્વે એવાં જ, કિશોરપ્રેમનાં કાવ્યો બીજી કોઈ ભાષામાં લખાયાં હોય, એમ બને. ભારતીય કવિતાનો કવિતા-સરિત્-સાગર અપાર છે. એવા કોઈ કવિને ખોળી કાઢીને ‘કોણ પહેલું’ એની પળોજણમાં પડવાનું જેને જરૂરી જણાય એને એ શોધકાર્ય મુબારક. અહીં આપણી વાત તો છે આજની ભારતીય કવિતાના એક મનોહર મરોડની : સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના એક કાવ્યની.

નામદેવ ઢસાળના ‘કામાઠીપુરા’ની અને એમની ‘મંદાકિની પાટિલ’ની વાત ગતાંકે કર્યા પછી આ અંકે તરત જ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના કલકત્તાની અને એમની નીરાની વાત કરી છે. એમ કરવાથી જે તણખો ઝરે, એ કોઈક વાચકની સર્જકતાના બારુદને અડકી જાય તો આ મહેનત લેખે લાગી ગણાય !

*

સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ વાંચીએ :

નીરાને આજે જરા ઠીક નો’તું.

કલકત્તાના લોકોનાં મન બહુ બેચેન બની ઊઠે છે

જ્યારે નીરા માંઢી પડે છે ને, ત્યારે.

સૂરજ આથમ્યા પછી, નીઓન લાઈટો, એ બધી અચાનક ઝળહળી ઊઠે એ પહેલાં,

ઝબાઝબ પુછપરછ કરે છે :

હવે નીરાને જરા ઠીક લાગે છે ને ?

ચર્યના ટાવર પરનું ઘરડું ઘડિયાળ,

પેલી દુકાનની રતુંબડી ઝાંચ,

એ બધાંને, જોકે, જાણ છે કે નીરાને આજે હવે સારું છે.

હજારો લોકો સુધી, એકેએક ઓફિસમાં, થિયેટરમાં, બગીચામાં,

ફેલાઈ જાય છે નીરાની માંદગીની ખબર.
પછી બકુલ ફૂલોની તીવ્ર ગંધ આવતીકને કહી જાય છે

નીરા આજે તો ખુશ છે.
ઘેલા જેવો થઈને પવન આખા આકાશમાં ધૂમી
અસ્તવ્યસ્ત ઘંટારવો કરતો જતો અચાનક વાવા લાગે છે,
ને કલકતાના લોકો, હોઠને ખૂણે જરા હસતા, જાણી લે છે
કે નીરા આજે ઘણે વખતે થોડો વોક લેવા બહાર નીકળી છે.

પણ જ્યારે આકાશ પર વાદળ છવાઈ જાય છે ત્યારે
આ શામળા રીસાળ શહેરને એક ભારે અસુખ ઘેરી વળે છે,
રસ્તાઓનાં જંકશનો પર અચાનક થઈ ગયેલા ટ્રાફિક જામ
વેપાર-ધંધાની તો મઝા જ તોડી પાડે છે.
કાળા પડી ગયેલા ચહેરાઓવાળા લોકો રેસ્ટોરન્ટો તરફ દોડે છે.

આખા કલકતામાં ક્રોધ અને દુઃખ વ્યાપી વળે છે.
હુલ્લડો અને હડતાળો શરૂ થઈ જાય છે.
બધું જ આમ તો ઊલટપાલટ થઈ જશે,
ટેલિફોન કચેરી અને પોસ્ટ ઓફિસ ભડકે બળશે,
લોકો તત્કાળ સ્ટ્રાઈક જાહેર કરશે
પોતાના હૃદયના ધબકારા અંગે પણ.

હું તો ભયથી કાંપી ઊઠું છું,
મને તો ખબર પડે જ ને,
તરત જ હું તો જઈને પૂછી લઉં છું :
નીરા, આજે તારો મૂડ ઠેકાણે નથી ?

એ યાર, એક વાર બસ મારી આંખોમાં જો,
જાણે અરીસામાં જોતી હો એમ એક વાર તારા નમણા ચહેરાની મંજરી મને બતાડ;
અઘરા કોયડાનો ઉકેલ જરા બોલી દે,
બળબળ વહેતા જળના મધુર સ્મિતભર્યા અવાજમાં.

બિલકુલ એ જ પળે આકાશ પરથી પડદો ખસી જાય છે, ઝરમર વરસાદ શરૂ થાય છે,
લોકો શાંતિ અને નિરાંતનો અનુભવ કરતા કરતા
કોઈ ફિલમ કે ફૂટબોલની મેચ જોવા નીકળી પડે છે.
ટ્રાફિક જામ ખૂલી જાય છે – સાઈકલો સાથે ટેમ્પો, મોટરકારો સાથે
ઑટોરિક્ષાઓ સહુ સાથસાથે દોટો મૂકે છે પોતપોતાના ઘર તરફ જવા શાંતિથી.

કોઈક પોતાના હોઠ ઉપર સિગારેટ રમાડતો જરા કહે છે :
'જીવતા હોવું એ કંઈ બૂરી ચીજ નથી !'^૧

૧. સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનાં બંગાળી કાવ્ય, 'નીરા અસુખ'ના ઈન્ટરનેટ પર મળતા ત્રણ કાવ્યપાઠ, કલ્યાણ ભટ્ટાચાર્યના અંગ્રેજી અનુવાદ અને સોમા બંદોપાધ્યાયના હિંદી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુવાદ. – સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર. ઈડિયા ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટર, દિલ્લી. ૨૦ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯

*

કાવ્યની વિશેષ મીમાંસા આવતા અંકે કરીશું. ‘પરબ’ના કોઈ યુવા (કે અયુવા) વાચક માટે આ કવિ કંઈક અપરિચિત હોઈ શકે. તો એમની થોડીક ઓળખાણ :

સુનીલ ગંગોપાધ્યાય (૧૯૩૪-૨૦૧૨) સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યના પ્રતિભાવંત, વિખ્યાત અને પ્રભાવક કવિ અને નવલકથાકાર હતા. એમની નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, નિબંધો અને કવિતાઓ દેશવિદેશમાં, બંગાળીમાં અને અનુવાદો રૂપે ખૂબ વંચાતાં આવ્યાં છે. એ પશ્ચિમ બંગાળમાં વધારે લોકપ્રિય કે બાંગ્લાદેશમાં, એય એક વિવાદનો મુદ્દો છે ! બીજાંયે વિવાદો એ મસ્તરામ કવિ વિશે હશે ! એમનું સર્જન – એમની નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, પ્રવાસકથાઓ, નિબંધો, કવિતાઓ, બાળસાહિત્ય વગેરે જેટલાં વિપુલ અને વિખ્યાત તેટલાં જ સહજ-વ્યુત્પન્ન એવી સર્જકતાથી સભર છે. એમની નવલકથાઓ પરથી ફિલ્મો પણ બની છે ! સત્યજિત રાય, અપર્ણા સેન, તપન સિંહા જેવાં સમર્થ ફિલ્મકારોએ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની કૃતિઓ લઈને બનાવેલી ફિલ્મોમાં ‘પ્રતિદ્વંદ્વી’ અને ‘અરણ્યેર દિનરાત્રી’ (બંગાળી), ‘વર : અ બ્લેસિંગ’ (ઈંગ્લિશ) અને ‘ઓરે કદલ’ (મલયાલમ)-નો સમાવેશ થાય છે. એમની નવલકથાઓ ‘મોનેર માનુષ’, ‘સેઈ સોમોય’, ‘પ્રથમ આલો’, ‘નિ:સંગ સમ્રાટ’ વગેરેના ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે. એઓ ૨૦૦૮થી એમના અવસાન સુધી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા. સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યના પ્રમુખ સ્વરોમાં સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનો સ્વર અવિસ્મરણીય બન્યો છે.

‘નીરા’ ગુચ્છનાં એમનાં કાવ્યોમાં નીરા નામની કોઈ કિશોરીની વાત ‘હું’ નામનો કોઈ કિશોર કરતો રહે છે. નીરા અને ‘હું’ એકબીજાને પ્રેમ કરે છે, કિશોર-પ્રેમ. એટલે કે રિસાતાં, ઝગડતાં, હેત કરતાં, ચારપાંચ દિવસ ન મળે તોયે જાણે વરસોલાંબો ઝુરાપો અનુભવે એવાં એ બે જણ છે – જોકે એ વાત જાણવા મળે છે એ તો માત્ર પેલા કિશોરના કદ્યાથી. જોકે નીરા એને ક્યારેક જાહેરમાં વઢી પણ નાખે, એટલો એનો અધિકાર છે. જોકે પેલો એ અંગે ખાનગીમાં નીરાને ફરિયાદ પણ કરે છે. એવો, કોઈ હાયરાર્કી વિનાનો યંગ લવ એ બે વચ્ચે છે. કિશોર એ આખી વાત એવી રીતે કહે છે, એવી ઉત્કટતાથી, કે સહુને એ વાત સાચી લાગ્યા વગર ન રહે. ભલે નીરા પોતાના પ્રેમ વિશે ઝાઝું કશું કહે નહીં. બંને બહુ બોલે (કે એકેય) તો પછી કવિતાએ તો યુપ જ થઈ જવું પડે ને ? એમ થતું નથી. એ રીતે આ ધ્વનિકાવ્ય બને છે, ઉત્તમ.

*

‘લાવો, લાવો, કાગળિઓ ને દોત, સોનલદેને લખીએ રે,’ અને ‘બે પછીના બપોરે, આવીશ કહી, પ્રિય, આવી નહીં તું, જોવનાઈના જોરે’, - જેવી પંક્તિઓ, આ લેખ લખતી વખતે, દિલ્લીના ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટરના હરિયાણા-શીતળ પ્રાંગણમાં, અનાયાસ મનમાં ગુંજે છે, સુનીલની નીરાનાં કાવ્યોની સાથે સાથે, એ નોંધી આ લેખનો પૂર્વાર્ધ અહીં પૂરો કરું.

□